

ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԱՏՏԱ

Հեղինակ՝ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

Երևան, 1992, էջ 77

Հայ ժողովուրդի ծագումի քննութեան խորացումը վերջին տարիներուն նորէն աչքերը սեւեռել տուաւ Միջագետքի հնագոյն՝ սումերական եւ ակկադական քաղաքակրթութիւններուն, հոն փնտռելու համար հնարաւոր կապեր հայկական լեռնաշխարհի ու հայերու հետ:

Այդ ծիրին մէջ կ'արձանագրուի Արտակ Մովսիսեանի այս փոքրածաւալ աշխատութիւնը: Ըստ տեղեկութիւններու, հեղինակը դեռ Երեւանի պետական համալսարանի պատմութեան ճիւղի ուսանող է եւ ցարդ յայտնի է «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների» եւ «Գարուն»ի մէջ հրատարակուած երկու յօդուածներով:

Արատտա քաղաք-պետութիւնը բացառապէս կը յիշատակուի սումերական շարք մը վիպերգներու մէջ: Անոր տեղադրութիւնը վերջնականապէս ճշտուած չէ, թէեւ առհասարակ կը զետեղուի Միջագետքէն դէպի արեւելք՝ Իրան, Աֆղանստան: Հայրենի հետազօտողը կը փորձէ առկայ տուեալներու համապարփակ վերլուծումը, յետ քննութեան յանգելով «հայկական» վարկածին:

Պէտք է ըսել, որ ցարդ այդպիսի փորձ եղած չէր. Մովսիսեանէ առաջ, Մարտիրոս Գալուքեան Արատտան տեղադրած է հայկական լեռնաշխարհ, բայց առանց ապահով կռուաններու վրայ դնելու իր

տեսակէտը¹: Իսկ Սեբեէյ Ումառեան, զոր Մովսիսեան չի յիշեր, ընդհանրապէս կ'անտեսէ ամէն կռուան²:

Յառաջաբանէն ու «Սկզբնաղբիւրներ եւ ժամանակագրութիւն» գլուխէն ետք, հեղինակը Արատտա երկրի տեղադրութեան հարցին կ'անցնի: Հոս կը քննուին երեք խնդիրներ.

1. Արատտայէն դէպի Սումէր մաւարկութիւնը կը կատարուի «Ուրուկի գետ»էն: Միջագետքեան Ուրուկէն – որ Արատտայի հակառակորդն է – կ'անցնի Եփրատ գետը, որ Հայկական լեռնաշխարհէն ծագում կ'առնէ: Ասիկա համոզիչ կերպով կը բացատրէ արեւելեան ամէն վարկած:

2. Խուռում երկրի տեղադրութիւնը: Ուրուկի հերոս Էնմեբարը դէպի Արատտա կ'արշաւէ անցնելով Խուռում լեռներէն: Ըստ Ս. Քրէյմըրի, այս տեղանունը խուռներու ծագման վայրն է եւ կը գետեղուի Ջագրոսի հիւսիսային լեռնամատոյցները³: Այս պարագային, ի հարկէ, բացայայտ չէ եթէ Էնմեբարը շարունակած է հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ՝ դէպի Վանայ լիճի աւազան, ինչպէս կ'ըսէ Մովսիսեան (էջ 15), կամ դէպի հիւսիս-արեւելք. Քրէյմըրը Արատտան կը գետեղէ Ուրմիոյ լիճի շրջանը կամ անկէ դէպի արեւելք⁴:

3. Գիլգամէշ եւ «ամմահներու երկրի» մասնապարհը: Արեւու սումերական Ութու աստուածը՝ հերոս Գիլգամէշին եօթը մոգական էակ կու տայ ուղեկցելու համար «անմահներու երկրի» ճանապարհին: Ի թիւս ա'յլ պաշտօններու, այս էակները «դէպի Արատտա ճանապարհը ցոյց տուող» են. հեղինակը կը հետեւցնէ, որ այդ երկիրը եւ Արատտան նոյնական են (էջ 17), ինչ որ մեր կարծիքով քիչ մը փութկոտ եզրայանգում մըն է: Գիլգամէշը պարտութեան կը մատնէ մայրիներու (ներկայիս գերադասելի է «չոճիներու» թարգմանութիւնը)⁵ անտառի պահապան Խուվաման, որ Խուռում լեռան որդին է: Այս կապը ենթադրել կու տայ Մովսիսեանին, որ այդ անտառը կրնայ գտնուիլ Կորդուաց լեռներու շրջանը (աւանդաբար տեղադրուած է Ամանոսի շրջանը): Կ'արժէ նշել, որ «Գիլգամէշ»ի խեթական տարբերակին համաձայն, հերոսն ու ընկերը՝ Էնկիդուն, դէպի այդ անտառը կը ճամբորդեն Եփրատ գետի հունին հետեւելով⁶:

1. ԳԱՎՈՒՔՅԱՆ Մ., Հայ ժողովրդի ծագումը, Մոնթրէալ, 1982, էջ 29. KAVOUK-JIAN MARTIRO, *Armenia, Subartu and Sumer*, Montreal, 1987, p. 65-72.

2. ՈՒՄԱՌԵԱՆ Ս., Հացը հայոց պաշտամունքում, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 6, 1984, էջ 22: ՆՈՅՆ, Համաշխարհային ջրհեղեղի առասպելը եւ հայերի միջնադարի միջին, «Էրաբեր հասարակական գիտութիւններ», 8, 1988, էջ 59:

3. KRAMER S. N., *The Sumerians*, Chicago, 1963, p. 275.

4. Ibidem.

5. *Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others*, a new translation by STEPHANIE DALLEY, London, 1989 (repr. 1992), p. 126.

6. Idem, 127.

Առհասարակ յստակ չէ ինչո՞ւ, եթէ իրօք էնմերձար ու Գիւլզամէշ Ուրուկէն դէպի Հայկական լեռնաշխարհ կ'երթան, լեռնային ճամբաներ կ'ընտրեն՝ Միջագետքի արեւելքէն, եւ ոչ՝ Եփրատի կամ Տիգրիսի հունին գիծը:

Գլուխի աւարտին կը քննուին «ոչ-Հայկական» վարկածները, ի մասնաւորի անոնց երեք հիմնական կռուանները.

1. Էլամէ (Սուգա-Անշամ) յիշատակումը: Ըստ հեղինակին, ան կապ չունի Արատտայի ճանապարհին հետ. Ուրուկի բանագնացը Սուգային ու Անշանին կը խոնարհի, որովհետեւ ա) Սումերի արեւելքն են, իսկ Ուրուկի հովանաւոր աստուածուհին՝ Իաննա, «աստղն արեւածագին» էր, եւ բ) կ'արտայայտէ Սումէրի ենթակայութիւնը Էլամին բնագիրներու գրանցման ժամանակաշրջանին (Ք.Ա. 20րդ-18րդ դար):

2. Լագուարթի յիշատակումը: Այս թանկագին քարէն հանքեր կան Իրանի եւ Աֆղանստանի մէջ: Մովսիսեանի բերած որոշ վկայութիւններու համաձայն, անիկա գտնուած է նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի մէջ:

3. Արատտա գետի մշումը Ուրմիոյ լիճի մօտ Ք.Ա. 8րդ դարում: Մովսիսեանի կարծիքով, այս զուգադիպութիւնը կրնայ պատահական ըլլալ, կամ փաստ՝ Ուրմիոյ լիճի աւազանի ներառնումին Արատտայի տարածքին մէջ, կամ արտագաղթի հետեւանք դէպի այդ շրջանը:

«Արատտան՝ չումերների աչքերով» գլուխին մէջ հեղինակը կ'եզրակացնէ, որ ակկադական «Գիւլզամէշ»ի Նիցիր լեռը եւ սումերականի անանուն լեռը (ըստ մեզի, պատճառ չկայ կարծելու, որ կրնան «լեռներ» ըլլալ) պէտք է Հայկական լեռնաշխարհը եղած ըլլան: Ասիկա կը բխի, անշուշտ, Աստուածաշունչի հետ համադրումէն, թէեւ տապանը կանգ կ'առնէ Արարադի լեռներու վրայ («ի լերինս Արարադայ») եւ ոչ՝ «Արարադ լեռների վրայ» (էջ 26): Քիչ մը մեքենական եւ նոյնիսկ տրամաբանական այս հետեւութիւնը կ'ուժեղանայ, մեր կարծիքով, վերջին տարիներու մէկ ուղղումով, որ ցարդ անյայտ կը մնայ Հայկական բանասիրութեան. «Նիցիր» սխալ ընթերցում մըն է, բուն ձեւն է Նիմուշ, որ Ասորեստանի թագաւոր Ասուրնասիրպալ Բ-ի կողմէ կը յիշուի Ք.Ա. 10րդ դարուն հարաւային Հայաստանին մէջ⁷:

Ծանօթագրութեան մը մէջ հեղինակը կը նշէ, թէ սումերական դրախտավայրը՝ Դիլմուն, կրնայ տեղադրուիլ Հայկական լեռնաշխարհ, «Ելնելով որոշ փաստերի գոյութիւնից» (էջ 26): Ինչպէս նոյն տեղը կը յիշէ, սովորաբար Դիլմունը, ուր ջրհեղեղէն ազատած Զիւս-սուգրա-Ուտնապիշտիմը կը տեղաւորուի աստուածներու կողմէ, կը

7. Idem, 44, ուր սակայն Արարադի լեռները կը շփոթուին Արարատ լեռան հետ: Տե՛ս նաեւ Տալլիի վկայակոչած աղբիւրը. LAMBERT W. G., Note brève, Nisir ou Nimus, Revue d'assyriologie, 80, 1986, p. 185-6.

գետեղուի Պահրէյն, իսկ այդ անունով կը յիշատակուի մինչեւ իսկ Բ.Ա. Ցրդ դար՝ Ասորեստանի Սարգոն Բ-ի ժամանակ⁸, որով Հայկական լեռնաշխարհի թեկնածութիւնը հարկ է մէկդի ձգել:

Արատտայի անունին ստուգաբանութեան նուիրուած գլուխին մէջ, Մովսիսեան կը հրաժարի Գամկրելիձէի ու Իվանովի առաջարկէն (Հ.Ե. ar «գետ, ջուր») եւ կ'ընդունի Հրաչեայ Մարտիրոսեանի ստուգաբանութիւնը՝ Հ.Ե. arto «օրէնք» արմատէն, քանի որ սումերները Արատտան կը յիշեն իբրեւ «սուրբ օրէնքներու երկիր»: Անկէ նաեւ կը բխեցնէ Ուրարուու, Արարատ-դ եւ Կարդու (Ki-ardu) տեղանուններու ստուգաբանութիւնը, ինչպէս եւ Արդինի քաղաքանունը (էջ 30-32):

Սրամիտ ըլլալով հանդերձ, ստուգաբանութիւնը խնդրական ըլլալէ չի դադրիր: Հ.Ե. arto հայերէնով կու տայ արդ եւ ենթադրել, որ այս ձեւը ծագած ըլլայ հնդիրանական բարբառախումբէ (հմտ. աւեստ. arōta) պատմական որեւէ հիմք չունի, ոչ ալ լեզուական յետազայ երկարաձգում: Ur-artu արուեստական պատուաստումը (Aratta-ի սղում սումեր-ակկադական դասագիրքերու մէջ՝ Aratta-Aratu artu tur «տեղ, վայր») բունազբօսիկ է, անտես կ'ընէ Uruatri-ն: Urarata Ararata Ararat, միւս կողմէ, կ'անտեսէ Այրարատ-ը:

Գալով դիցաբանական առընչութիւններու հարցին, նախ կը քննարկուին Դոմուզի-Ինաննա յարաբերութիւնները (Արա Գեղեցիկ-Շամիրամ դիցալէպի միջադեպեան տարբերակը)՝ Դոմուզի Արատտայի հովանաւորն է (հասկնալիօրէն, Արատտայի հետ կապուած բոլոր անունները սումերական են. ասիկա չի նշանակեր, որ իրօք այդպէս եղած ըլլան), իսկ անոր հայրը՝ Էնկի, որ սումերական ջուրի աստուածութիւնն է, կրնայ կապ ունենալ Հայկական լեռնաշխարհի հետ: Ասիկա, ըստ Մովսիսեանի, որովհետեւ Էնկիի ակկադական անունը՝ Էա, կը հնչուէր Հայա (էջ 40):

Այս հարցը տարիներ առաջ շօշափած էր - Մովսիսեան չի յիշատակեր զինքը - հնագէտ Ստեփան Եսայեանը, որ նոյնիսկ Հայաստանի սա-ն ստուգաբանած է սումերերէն «տուն, ժողովուրդ» իմաստով, իբր թէ «Հայայի տուն, ժողովուրդ»⁹: Մովսիսեանի կարծիքով, Հայայի ու Բէլ-Մարդուկի պատմութիւնը՝ պահպանուած «Ալիսու տօնահանդէս» կոչուած բնագրին մէջ, Հայկ ու Բէլի խորենացիական առասպելի բաբելոնեան տարբերակն է:

Անշուշտ, հարցումները դեռ կուտակուած են. օրինակ՝ Մովսիսեանի այն հաստատումը, թէ Ինաննան ու Դոմուզին տարբեր ընտանիքներու կը պատկանին, ճիշտ չէ. Էնկին՝ Դոմուզիի հայրը, եւ

8. ROUX GEORGES, *Mesopotamia. Historia politica, económica y cultural*, Madrid, 1990, p. 339.

9. ԵՍԱՅԵԱՆ Ս., Նորից «Վիշապ» կոթողների մասին, «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», 2, 1985, 91:

Սուէնը՝ Ինաննայի հայրը, էնլիլի որդիներ որդիներ են¹⁰։ Պահ մը ընդունելով, որ Հայան Հայկական լեռնաշխարհէն կրնայ անցած ըլլալ Միջագետք, տակաւին հարցական է թէ ի՞նչ է իր եւ Հայկի կապը, ի՞նչպէս կը ստուգաբանուի Հայկ անունը եւ ի՞նչպէս կ'արտայայտուի Հայկի ջրային գործառոյթը. Եսայեանի ստուգաբանութիւնը եւ սուած «ջրային» գիծերը բնաւ համոզիչ չեն¹¹։ Այսուհանդերձ, հետաքրքրական է որ Միջագետքի մէջ Դոմոկի կ'առնէ Օրիոն համաստեղութեան տեղը¹², իսկ մեր մէջ, ինչպէս յայտնի է, Օրիոնը թարգմանուած է Հայկ։

Հեղինակը նաեւ կ'անտեսէ ուրիշ խնդիր մը. եթէ Հայան Հայկական լեռնաշխարհէն փոխառութիւն է, ի՞նչ է իր եւ էնկիլի փոխարարներութիւնը։ Փոխառութիւնը պէտք է եղած ըլլայ ակկադական ժամանակաշրջանին՝ Արատտայի յիշատակումէն ետք, եթէ չենթադրուի, որ էնկիլ ջուրի աստուածութեան բուն անունը չէ, այլ միայն «կեղծանուն» մը (en-ki, «երկրի տիրակալ»), ինչ որ քիչ հաւանական է։ Արդ, քիչ մը դժուար է սումերական եւ ակկադական անշատ փոխառութիւններ ենթադրել։

Նկատի ունենալով, որ Բ.Ա. Յրդ հազարամեակի Հայաստանի վաղբրոնդէպարեան մշակոյթի միասնական տարածքը կը համընկնի «պատմական Հայաստան»ի սահմաններուն հետ, հեղինակը կ'ենթադրէ, որ այդ մշակութային գօտին կոչուած է Արատտա, ու «արատտացիներ» այդ մշակոյթը կ'երտողները (էջ 67)։

Սովսիսեան զրեթէ մամոզմութեամբ քննած է Արատտայի հետ կապուած մանրամասնութիւնները, որքանով որ մեր գիտելիքներու ներկայ մակարդակը թոյլ կու տայ։ Վերը յիշուած միջագետքեան դիցալէպերու անգլերէն նորագոյն թարգմանութիւնը, օրինակ, մատենագիտական թարմ աղբիւրներ կը բերէ, որոնք ինչ-ինչ կէտերու համար թերեւս լրացուցիչ ըլլային։ Սովսիսեան, մատենագրութեան հայթայթումի բնական դժուարութիւններուն առնթեր, լաւագոյնը ըրած է գիտական պատշաճ մակարդակով գործ մը գլուխ հանելու համար։ Իսկ ասիկա քիչ չէ, եթէ նկատի ունենանք, որ իր պրպտումներու ծիրին մէջ հակագիտական հրապարակումներու քանակը բաւական նկատելի է։

Գրքոյկը ժտուած է հայերէն, ռուսերէն եւ անգլերէն ամփոփումներով։ Վերջինի պարագային, ցաւալիօրէն լեզուական մակարդակը գոհացուցիչ չէ, ինչ որ առհասարակ հայրենիքի մէջ արտադրուած անգլերէն կամ ֆրանսերէն շարադրանքներու մակարդակն է։ Պարզ

10. ՓԼԵՆԴԷԼ-ԲՐԱՆՏ, Համապարփորոշում դէպի Բաբելոն, Երեւան, 1981, 189։

11. ԵՍԱՅԵԱՆ Ս., նշ. աշխ. 92։

12. ROUX, op. cit., 108.

է, որ գիրքին խորագիրը – ի դէպ, աւելի ճշգրիտ էր ըսել «Արատտա. հնագոյն պետութիւնը Հայաստանում» – չի կրնար թարգմանուիլ The Ancient State in Armenia: Aratta, այլ՝ Aratta: The Oldest State in Armenia: Շարահիւսական, քերականական եւ ուղղագրական սխալներ առատ են:

Արտակ Մովսիսեան չի յաւակնիր «վերջնական պատասխան» տալ, բայց մեզի կը թուի, որ, նշուած անորոշ կամ քիչ համոզիչ կէտերով հանդերձ, իր տեսութիւնը այլընտրանք մըն է գոյութիւն ունեցողներու կողքին: Արատտայի եւ յարակից հարցերու հետազոտութիւնը կը կարօտի անդրազոյն քննութեան, իսկ այս ուսումնասիրութիւնը յուսալի մեկնակէտ մը կրնայ նկատուիլ:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ